Gustav Naani kaebekiri EKP Keskkomiteele

Valdur Ohmann

Rohkem kui pool aastat pärast 40 kirja, milles kultuuri- ja ühiskonnategelased tundsid muret EKP venestamispoliitika pärast, saatis akadeemik Gustav Naan EKP Keskkomiteele kirja, milles ründavas toonis nõudis veelgi jäigemat kurssi ideoloogiatöös.[1]

NLKP liige Gustav Naan on dateerinud oma kirja 24. juuniga 1981. a. Mõni päev hiljem, 26. juunil laekus see EKP KK üldosakonna salajasse sektorisse. Aastaid hiljem, 6. juulil 1988. a. on lisatud kirjale käsikirjas sedelike ning see on adresseeritud keskkomitee üldosakonna instruktorile seltsimees Z. R. Kondile. Viimane on 30. mail 1990. a. Gustav Naani kirja ja juurdelisatud selgitava sedelikese ühtede kaante vahele koondanud elik arhiveerinud.

Seltsimees Konti peeti vajalikuks informeerida järgnevast:

"See dokument tagastati 17.06.1988. a. K. H. Vaino abi poolt. Seltsimees A. I. Liiva[2] sõnade kohaselt sai KK sekretär sm. Ristlaan[3] ülesande vestelda Naaniga. Vestluse tulemused ei ole teada.[4]

4.07.1988. a. näidati dokumenti isiklikult V. J. Väljasele."[5]

Sedelikesele koondatud informatsioonile on allkirja andnud Mihhail Ždanov, kes töötas EKP KK üldosakonna juhataja asetäitjana ja oli keskkomiteesse tööle asunud juba 1971. aastast.[6] Nimetatud ametipostil töötas Ždanov kuni oktoobrini 1990, seejärel EKP KK dokumentatsiooniosakonna nõunikuna.[7]

Gustav Naan on rohkem kui pool aastat pärast 40 kirja sündi turmtule alla võtnud "neljakümne bande", nagu ta neid oma keelepruugis nimetab. Erilise tähelepanu osaks saavad kirjanikud, konkreetsemalt Jaan Kaplinski ja Arvo Valton. Akadeemikut ärritab, et kirjanikud ja ühiskonnategelased viljelevad heatahtliku neutraliteedi poliitikat ning itsitavad alatult. Naan tõmbab paralleele 1968. a. Tšehhoslovakkia ja 1980. a. Poola sündmustega, kus samuti alustati süütutest akadeemilistest diskussioonidest, ning jõuab järelduseni, et Eestis tuleb vastavate ilmingute vastu tegutseda jõuliselt ja otsustavalt.

Kurikavalal kombel on üheks materdamise objektiks võetud Jaan Kaplinski, kes oli sunnitud nähtavasti KGB survel avaldama

[1] Gustav Naan (17.05.1919 Vladivostok – 12.01.1994 Tallinn), kosmoloog ja filosoof, filosoofiakandidaat (1950), NLKP liige 1943. Õppis 1937–1941 Leningradi ülikoolis füüsikat, osales sõjas. Lõpetas 1946 NLKP KK Kõrgema Parteikooli ja 1949 NLKP KK Ühiskonnateaduste Akadeemia. Oli 1950–1951 ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi direktor. Stalinliku ajalookäsitluse juurutaja ajalooteaduses. ENSV TA akadeemik 1951. Aastail 1951–1954 ENSV TA asepresident, ENSV TA Astrofüüsika ja Atmosfäärifüüsika Instituudi vanemteadur 1964–1982. Ühtlasi ENE peatoimetaja 1966–1989. EKP KK liige 1960–1964. ENSV Ülemnõukogu III–V koosseisu saadik 1951–1963. Kirjutas rohkesti irriteerivaid publitsistlikke artikleid.

[2] Alfred Ivani p. Liiv. EKP KK sekretäri abi 1978–1988. ERAF, f. 1, n. 6, s. 1, l. 1. – EKP KK protokolliosakond.

[3] Rein Ristlaan – EKP KK ideoloogisekretär 1980–1988. – Kõrgemad võimu vahendajad ENSV-s. Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee sekretärid. Tallinn, 2000, lk. 64.

[4] Telefonivestluses 13.05.2005 teatas Rein Ristlaan autorile, et ta ei mäleta 1981. a. Gustav Naani kirja, kuid mõni hetk hiljem möönis, et selline vestlus pidi tõenäoliselt aset leidma. 1980-ndate algul olid Rein Ristlaane sõnul ta suhted Gustav Naaniga veel normaalsed, hiljem need teravnesid.

[5] ERAF, f. 1, n. 302, s. 568, l. 1. – EKP KK üldosakond. Salajane sektor. Vaino Väljas ei mäletanud sellist kirja, mis on mõistetav, sest ettenäitamine võis toimuda muude materjalide hulgas. Mäletatavasti pidi Karl Vaino 17. juunil 1988. a. hakkama pakkima kohvreid, et Moskva poole teele asuda.

[6] ERAF, f. 1, n. 42, s. 208, l. 89. – EKP KK asjadevalitsus.

[7] ERAF, f. 1, n. 44, s. 125, l. 8. – EKP KK asjadevalitsus.

Tuna28_x.indb Sec3:96 02.09.2005 16:38:20

julgeoleku kontrolli all olevas lehes kirja sõbrale.[8] Paraku on raske määratleda, kui suurt mõju Gustav Naani kaebekiri EKP Keskkomiteele avaldas ja kas sel oli otsene mõju ka Jaan Kaplinski "tuha pähe raputamisele".

Naani kiri jõudis EKP Keskkomiteesse 1980. aasta juuni lõpus. On teada, et mitmed juhtivad keskkomitee tegelased läksid puhkusele. Naani–Ristlaane vestluse aega ega sisu ei õnnestunudki välja selgitada. ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee dokumentaalsed materjalid, mis puudutasid operatiivtööd, inimeste jälgimist ja nende töötlemist, viidi NSV Liidu lagunemise eel Moskvasse või hävitati. Ometi on võimalik meie valduses olevate materjalide põhjal ajaliselt üsna detailselt määratleda Jaan Kaplinski sattumine KGB huviorbiiti ning kolmetähelise organisatsiooni poolt kavandatud silmuse kokkutõmbumine. Julgeoleku agendid ja usaldusisikud tiirlesid Jaan Kaplinski ümber vähemasti 1965. aastast alates, mil on fikseeritud KGB agendi "Terava" keelekandmine. Selles on märgitud, et Kaplinski on parteiliste printsiipide ja sotsialistliku realismi vastane kirjanduses. Sama kinnitab agent "Kalvino" mõni aasta hiljem, 1967. aastal. Kaplinski peab sidet ajakirja Mana väljaandjatega, kus muu hulgas avaldatakse tema loomingut, mida viiakse illegaalselt välismaale. Riikliku julgeoleku agent "Elmar" andis oma tööandjatele teada, et 1968. aastal oli tal vestlus Kaplinskiga. Viimane avaldas arvamust, et kuna kirjavahetus on kontrolli all, siis tuleks kirjades ülistada kehtivat korda. Ent sündmusi 1940. aastal käsitleb ta kui okupatsiooni NSVL poolt. Aktiivset tegevust nõukogude korra vastu ei kiida ta heaks, kuid passiivset vastupanu tuleks osutada. Tähelepanelikud KGB agendid olid fikseerinud, et Jaan Kaplinski kuulab regulaarselt välismaa raadiojaamu. Informatsiooniküllane õiend pärineb 14.04.1972 ning sellele on alla kirjutanud Tartu linna KGB ülem, alampolkovnik F. Tillo ja NSVL MN juures asuva KGB eriosakonna ülem sõjaväeosas nr. 39262, alampolkovnik I. Tokarev. Õiendil olev tekst kooskõlastati EKP linnakomitees seltsimees Lotiga.[9]

Karussell keerles aga edasi. Aastail 1978–1981 teostati KGB 5. (ideoloogia)osakonna vanemoperatiivvoliniku major A. Kuuseoksa juhendamisel operatiivmeetmeid "PK"[10], milleks oli **kogu** kirjavahetuse läbivaatus. Selline totaalne kontroll märgitseb kahtlemata erakordsust ENSV KGB töös. Tavapäraselt võeti kontrolli alla esmajoones kirjavahetus välismaaga. Pistelisi kontrollimisi teostati ka sisekirjavahetuses. Kogu kirjavahetuse kontroll näitas aga erakordset ja erakorralist huvi antud isiku suhtes. Mõistagi jäi Jaan Kaplinski kirjavahetus KGB huviorbiiti ka pärast 1981. aastat, võib-olla ehk mitte sellises mahus nagu eelpool kirjeldatud perioodil.

Ent surve jätkus. KGB tegi 9. novembril 1980. a. Jaan Kaplinski kodus läbiotsimise.[11] Lisaks eelnenule selgub, et ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee Tartu osakonnas oli Jaan Kaplinski kohta avatud toimik "DOP"[12] nr. 774 nimetuse all "Filoloog".[13] Vastava ala kirjandusest saame teada, et operatiivkontrolli toimik avati üksikisiku või isikute grupi kohta, kelle suhtes on materjale, mille põhjal on alust kahtlustada, et nad tegelevad Nõukogude Liidu vastase tegevusega, ent seda tegevust on vaja kontrollida vastavate agentuur-operatiivsete meetmetega.[14]

Aastal 1982 koostatud julgeoleku nõudelehel on kirja pandud, et Jaan Kaplinski kohta on avatud järjekordne toimik "DOP"[15] nr. 2972 KGB 5. (ideoloogia)osakonnas. Sel-

[8] Jaan Kaplinski. Kulla sõber! – Kodumaa 19.08.1981.
[9] ERAF, f. 136, s. 4983. l. 22. – Jaan Kaplinski kohta KGB 10. osakonnas peetud väljasõidutoimik.
[10] "PK" – *perljustracija korrespondencii*, 'korrespondentsi perlustratsioon' (kirjade läbivaatamine). Tavapäraselt tehti seda rahvusvahelise kirjavahetuse puhul. Sisekirjavahetus oli üldjuhul pistelise kontrolli all.
[11] S. Kiin, R. Ruutsoo, A. Tarand. 40 kirja lugu. Tallinn, 1990, lk. 38.
[12] "DOP" – *delo operativnoj proverki* – operatiivkontrolli toimik.
[13] ERAF, f. 136, s. 4983. l. 81.
[14] Kontrrazvedyvatel'nyj slovar'. Moskva, 1972, lk. 81.
[15] "DOP" – *delo operativnoj razrabotki* – operatiivtöötluse toimikud.

Tuna28_x.indb Sec3:97 02.09.2005 16:38:20

ge on see, et vastavat liiki dokumenti hakati looma mitte mainitud aastal, vaid juba varem. Operatiivtöötluse toimikud seati sisse sellistel juhtudel, kui oli vaja välja selgitada, ennetada ning tõkestada vaenulike ilmingute levikut isikute kaudu, kelle kuritegeliku tegevuse kohta on juba usaldusväärseid andmeid.[16]

ENSV julgeolek püüdis Kaplinskit isoleerida, kapseldada ja enda huvides ära kasutada. Toda püüet on tunda veel 1987. aastalgi, kui ENSV KGB osakonna ülema asetäitja õhkab soovist kasutada teda "reaktsioonilise eesti emigratsiooni" vastu.[17]

Loetletud julgeolekuorganite töömeetmete kirjeldus peaks andma aimu, missuguse psühholoogilise ja vaimse pinge alla oli sattunud üks 40 kirja initsiaatoritest. Kuid ega hilisem KGB survele osaline järeleandminegi päästnud juba esilekutsutud nõiaringist. Aastast 1987 leiame dokumentaalse tõestuse, et Jaan Kaplinski kohta on KGB avanud veel ühe toimiku, "DON"[18] nr. 1344. Tavapäraselt seati seda liiki toimikud sisse isikute kohta, kes olid oma karistuse kandnud eriti ohtlike riiklike kuritegude eest. Ju siis 40 kirja loeti kokkuleppeliselt eriti ohtlikuks kuriteoks, mille kohta konkreetset paragrahvi ei olnud küll ette näidata. Operatiivvaatluse toimiku avamise põhjuseks peeti reeglina asjaolu, et seesugused isikud võivad huvi pakkuda nõukogude korra vaenlastele. Samuti võivad need isikud kujutada oma varasema vaenuliku tegevuse kaudu ohtu Nõukogude riigile.

Eelpool nimetatud nõiaringist vabanes Jaan Kaplinski 1991. aastal, kui NSV Liit kokku varises ja ENSV riiklikud julgeolekuorganid likvideeriti.

Jaan Kaplinski tutvus nii Naani kaebekirja kui ka juurde lisatud kommentaaridega ning kirjutas selle peale 17.05.2005: "Mõned detailid KGB tegevusest olid mulle täpsemalt teadmata, kuigi üldjoontes aimata. Lisan oma kommentaarid, mis ei ole küll vist poliitiliselt korrektsed, aga loodetavasti ütlevad midagi asjaosalise mõtlemisest toona ja nüüd."

Jaan Kaplinski kommentaar:

"Mina, nagu Arvo Valtongi, näen Naani kirjas kõigepäält isiklikku solvumist noorte meeste jultumuse üle, kes julgevad täppisteadlasest akadeemikuga vaielda asjade üle, milles ta arvas endal olevat enamvähem tõemonopoli. Mina pidasin Naanist lugu ja lugesin päris õhinaga tema vabamõtlejalikke arutlusi intelligentsist ja bürokraatiast, tema eessõna Norbert Wieneri ühele raamatule ja muud. Kuid ilmselt pärast läbitehtud infarkti midagi Naanis muutus ja ta hakkas esinema banaalselt ja keskendus ainult seksile, abielule ja abielulahutustele. Olin just ise keset abielukriisi ja Naani lähenemine pahandas mind isiklikult. Kuid pahandas ka tema pealiskaudne, päris demagoogiline opereerimine statistikaga. Olen ise piisavalt õppinud matemaatikat, et teada: graafiku kõver ei tõesta midagi, abielulahutuste arvu praegune tõus ei tõesta, et neid tulevikus oleks aina enam. Seda ma siis kirjutasingi ja tabasin vist akadeemiku hella kohta, osutades sellele, et tema arutlused on kaugel tõsiteaduslikkusest. Ja eks siis Naan tegi seda, mida NL-s tihti tehti: kantis isikliku solvumise ideoloogiliseks nördimuseks ja pöördus "seltsimees KK" poole.

Mõtlesin ikka Naaniga kokku saada ja asjad selgeks rääkida ja leppida pärast 1988. aastat, aga ta suri varsti ja nii see asi jäigi. Mind huvitab Naan isikuna praegugi, kuid tean temast väga vähe. Mingit viha mul tema vastu ei olnud ega ole.

Ei ole viha ka KGB meeste vastu, kellega mul 1980–1987 tuli kümneid kordi koos istuda ja "vestelda" ja kes – nagu hästi teadsin – teadsid minust peaaegu kõike, isegi mu armulugusid. Ütlesin neile, et ma ei ole Nõukogude Liidu vastu, aga ei ole ka Nõukogude Liidu poolt ja nad võtsid selle teadmiseks. Ütlesin ka umbes seda, et mulle meeldiks, kui NL-st saaks asja, aga kardan, et ei saa. Mind kuulati nukralt-tõsiselt. Vestlustest jäi mulle mulje, et minuga tegelnud inimestel oli parasjagu

[16] *Kontrrazvedyvatel'nyj slovar'*, lk. 81.
[17] ERAF, f. 136, s. 4983. l. 84–85.
[18] "DON" – *delo operativnogo nabljudenija* – operatiivvaatluse toimik.

Tuna28_x.indb Sec3:98 02.09.2005 16:38:20

piinlik. Hr. Kuuseoks isegi vabandas minu ees läbiotsimise pärast ja ütles, et oleks ta teadnud, et nad leiavad mu päeviku, oleks ta neile öelnud, et ärgu võtku. Terve see sebimine minu ümber oli rohkem komejant ja tüütus kui terror, GPUst oli saanud paberist tiiger, kes ei võtnud ka ise end enam tõsiselt. Aga tüütas see lugu mind küll. Ka sellepärast, et sain kogemata endale mingi vastupanuvõitleja ja rahvuskangelase maine, mis mulle sugugi ei sobinud ega sobi. Kirjutasin selle 40 kirja põhiteksti, mõeldes Hiina konfutsiaanidele, kelle kohus oli valitsejatele kirjutada, kiri aga jõudis välismaale ja sai osaks külmast sõjast. Seda ma ei soovinud, mulle tundus (ja tundub), et eestlased ei peaks suurriikide külmades ega teistes sõdades kaasa sõdima. Sellest siis too – paraku ebaõnnestunud – kiri "sõbrale" Kodumaas, mille kirjutamiseks mulle mingit otsest survet ei avaldatud. Muidugi, mingi surve ju oli, aga mind rõhusid toona rohkem isikliku elu sõlmed ja üldine stagna-õhkkond kui julgeoleku teatraalsed aktsioonid.

Mõnede minu ümber tiirelnud agentide nimed on mulle teada, samuti tean ka, kuidas ja kelle vahendusel "40 kirja" plaan ja olemasolu sai "organitele" teatavaks juba enne selle lõplikku valmimist. Ma ei pea ka nendele viha, ma ei tea, miks ja kuidas nad end julgeolekuga sidusid. Üks agentidest tunnistas mulle ise üles, et talle tehti ülesandeks minu järele valvata ja informeeris mind mitmel korral sellest, mida temalt küsiti ja mida tema minust küsijatele rääkis.

Kujutan ette, et julgeolekumehed olid üsna ähmi täis, et nad asja alguses tõsiselt ei võtnud. Samuti EKP Keskkomitee. Ilmselt said nad Moskva käest nahutada ja tahtsid siis tagantjärele valvsust näidata. Mis kukkus koomiliselt välja, kuigi paljud inimesed said kannatada."

Mõistagi sattusid ideoloogilise surve alla ka teised 40 kirja autorid. Kõigi nende käsitlemine ei ole võimalik ja sageli napib ka vastavat arhiivimaterjali. Operatiivtoimikud – DOP-id, DOR-id, DON-id – pole paraku Eesti arhiividesse jõudnud. On vaid viiteid neile. Mõnikord tuleb vastuseid otsida mingitest muudest allikatest, kus hea õnne korral on poetatud mõni lause või lausekatke KGB operatiivtööd puudutavatele materjalidele.

Kuna Gustav Naani kirjas on personaalselt esile tõstetud ka teine kirjanik, Arvo Valton, siis vääriks ehk temagi sarnast analüüsi nagu Kaplinski. Arvo Valton tõdes samuti, et tema ja Naani vastuolud olid isiklikul pinnal kemplemised ning selle juured ulatusid kaugemasse aega. Tema kommentaar Naani kaebekirjale on järgnev:

"Arvan, et peale ideoloogilise agaruse ja kogu kommunistliku ladviku süüdistamise ebapiisavas surves igasuguste isemõtlejate vastu on Naani kaebekirja ajendiks isiklik pahameel tegelaste suhtes, kes julgesid kahelda tema ainupädevuses mis tahes teaduse alal, olgu tegemist antimaailmade või seksuaalsuhetega.

Minu vastasseis G. Naaniga on väga täpselt fikseeritav. See juhtus Sangaste lossis noorte teadlaste kokkutulekul 1979, kus nii Naan kui ka mina (ja veel mitmed teised mõistagi) olid kutsutud esinejateks. Enne seda olin ma tema meelest vist veel üsna korralik inimene.

Mina lubasin Sangastes enesele oma esinemises lõmpsiva lause: "Ärge uskuge Naani ja eriti tema statistikat." (See oli tõepoolest minu veendumus, et Naani üsna huvitavad "teooriad" on pidevalt toestatud statistikaga kui viimase instantsi tõega.) Hilisemas keskustelus teravnes vastasseis veelgi pärast seda, kui Naan oli väitnud, et ajalugu keedab seebiks kõik, kes lähevad ajaloo vastu, ning tõi näiteks eesti mehed, kes võitlesid Sinimägedes pealtungivate Vene vägede vastu. Mina oma lapsemeelsuses palusin temal ja temataolistel neid mehi mitte puutuda."[19]

Julgeolekuorganite huvi Arvo Valtoni isiku vastu on tähelepandav 1963. aastast,[20] kui mitte arvestada tõsiasja, et ta pere oli 1949. a. märtsiküüditamise ajal saadetud Siberisse

[19] Arvo Valton autorile 17.05.2005.
[20] I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Tallinn, 1996, lk. 252.

Tuna28_x.indb Sec3:99 02.09.2005 16:38:20

kui natsionalistid. Natsionalistid, kulakud jt. küüditatute kategooriad lülitati juba iseenesest automaatselt julgeoleku operatiivteatmekartoteeki. Kuid sellele tuli lisa. KGB-ni oli jõudnud informatsioon, et Eesti kirjanike VI kongressil 1971. aastal esines Arvo Valton sõnavõtuga, milles too demagoogiliselt ja taotluslikult soovis loomingulise mõttevabaduse levikut. Mõnevõrra hilisemast, 1972. aastast on teine rahulolematuse-ilming. Mordva ja Mari ANSV-s ei käitunud Valton vääriliselt, lubades kohtumistel kohaliku intelligentsiga endale natsionalistlikke väljaütlemisi. Õiendile on alla kirjutanud seesama A. Kuuseoks, kes tegeles Jaan Kaplinski küsimustega, ja alampolkovnik L. Võime, kes oli tollal, 28.04.1973, ENSV KGB 5. (ideoloogia)osakonna ülema asetäitja.[21] Aastast 1976 on täheldatav, et lisaks sellele, et Arvo Valton on julgeoleku operatiivteatmekartoteegis arvel kui natsionalisti perekonda kuuluv isik, on tema kohta avatud ka operatiivtöötluse toimik "DOR" nr. 59, 1980. aastast juba uus number 2947.[22] Kui Kaplinski kohta võiks tekkida küsimus, milleks sellise toimiku avamine, konkreetset karistust justkui ei olnud, siis Valtoni puhul on toimitud täiesti reeglipäraselt. Tegemist oli Siberis asumisel olnud isikuga, kelle puhul nähti ohtu nõukogude korrale. Samal, 1976. aastal ei soovitanud KGB esialgu anda Arvo Valtonile väljasõiduluba Kanadasse, sest tema isiku ja loomingu vastu tunnevad huvi teatavad ringkonnad paguluses.[23] Sõit leidis siiski aset, kuid julgeolekuorganiteni jõudis ka informatsioon, et Valton oli käinud lisaks Kanadale ka USA-s. 1977.–1978. a. korraldas Valton kohtumisi Eestit külastanud Vello Salole ja Hellar Grabbile siinsete kirjanike, kunstnike ja heliloojatega.[24]

Riikliku julgeoleku majori aukraadi tõusnud ENSV KGB 5. (ideoloogia)osakonna 1. jaoskonna vanemoperatiivvolinik A. Kuuseoks oli 29. veebruariks 1979. a. jõudnud kirjaniku jälgimisega niikaugele, et valmis 4-lehekülje-line õiend Arvo Valtoni nõukogudevastase tegevuse kohta. Selle õiendi põhjal võib oletada, et hakati ringi koomale tõmbama. Ettekanne oli esitatud ENSV MN juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee esimehe asetäitjale V. Porõvkinile.[25]

Arvo Valtoni puhul ei tule olemasoleva KGB dokumentatsiooni osas välja, et tema suhtes oleks kehtestatud totaalset kirjavahetuse kontrolli. Siin võib peituda üks paljudest põhjustest, miks Jaan Kaplinski valiti julgeolekuorganite erilise töötluse objektiks. Ehk aimati julgeolekuorganites ka 40 kirja analüüsides, et selle kondikava autoriks võis olla Jaan Kaplinski. Küll tuleb ilmsiks, et pärast 40 kirja avati Valtonigi kohta operatiivvaatluse toimik "DON" nr. 745. Tolle vaatlustoimiku põhjal oli ta ikka natsionalistlikult meelestatud. Saabunud materjali analüüs näitas julgeolekumeestele, et tal siiski mingeid konkreetseid kavatsusi ei näi olevat.[26] Tema taotlus turistina sõita Hispaaniasse ja Marokosse jäeti ikkagi rahuldamata. Samas algasid julgeoleku profülaktilised vestlused. Jaanuaris 1983 toimus Arvo Valtoniga hoiatav-kasvatusliku iseloomuga vestlus, nagu ilmneb ENSV KGB 5. (ideoloogia)osakonna ülema polkovnik J. Selgali õiendist 15.04.1983.[27] Hoiatav-kasvatusliku iseloomuga vestlused toimusid ka järgnevail aastail (1984, 1985).[28] Samal ajal osutatakse juba järgnevas õiendis, millele on alla kirjutanud ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee esimees Karl Kortelainen, et tegemist on 40 kirjale allkirja andnuga ning keelata tuleks ka sõit Soome.[29] Arvo Valtoni lähikondsed ja sõpruskond langesid 1985. aastal erilise jälituse alla.[30] ENSV KGB 6., tehnilise töötluse osa-

[21] ERAF, f. 136, s. 12368. l. 54. Arvo Valtoni kohta KGB 10. osakonnas peetud väljasõidutoimik.
[22] Samas, l. 82, 178.
[23] Samas, l. 86.
[24] I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Tallinn, 1996, lk. 253.
[25] ERAF, f. 136, s. 12368. l. 134–137.
[26] Samas l. 186, 190.
[27] Samas, l. 186, 208.
[28] Samas, l. 186, 277.
[29] Samas, l. 186, 209.

Tuna28_x.indb Sec3:100 02.09.2005 16:38:21

konna õiendis, mis koostati 11.04.1986, antakse ülevaade Arvo Valtoni kirjavahetuse üle tehtud kontrollist. Selles on kirjas, et alates 1973. aastast on Valtonil kirjavahetus 84 korrespondendiga Taanist, USA-st, Soomest, Kanadast, Austraaliast, Prantsusmaalt ja Šveitsist. Too korrespondents liigitati sõprussuhete, õnnitlus- või olmelise iseloomuga kirjavahetuse alla. Aastast 1975 teostati 5. (ideoloogia)osakonna töötaja Kuuseoksa poolt meetmed nimetuse all "PK", ehk kirjavahetuse kontroll kogu rahvusvahelise kirjavahetuse osas.[31]

Liikudes ajas edasi, 1988. aasta augusti, on märgata, et Arvo Valtoni kohta on käibele võetud uus toimikuliik – operatiivkontrolli toimik "DOP" nr. 15756. Julgeoleku metoodika Valtoni ja Kaplinski suhtes erines selle poolest, et viimase puhul alustati esmalt operatiivkontrolli dokumentide koondamisega vastavasse kausta. Valtoni operatiivvaatluse toimik "DON" esineb nüüd juba uue numbri all – 42331, ning see sisaldas tema natsionalistlikke väljaütlemisi.[32] Milles need natsionalistlikud väljaütlemised täpsemalt seisnesid, sellele saaks vastuse anda vaid osundatud toimik, mis rändas Venemaa arhiividesse või jõudsid julgeolekutöötajad poliitiliste sündmuste eskaleerudes selle lihtsalt hävitada.

Viimased kirjalikud andmed Arvo Valtoni kontrolli kohta KGB poolt pärinevad 1989. aasta kevadest. Siis oli asjaga tegelejaks taas kord juba tuttavaks saanud julgeoleku 5. (ideoloogia)osakond. Vastavate õienditega tegeles alampolkovnik L. Lehtmets. Arvo Valtoni nime all seisab märge: "Nõukogudevastane agitatsioon ja propaganda natsionalistlikku laadi väljaütlemistega. On tihedates sidemetes natsionalistliku grupeeringu MRP-AEG-ga."[33]

Kui nüüd taas pöörduda Gustav Naani kaebekirja juurde, siis selles nähakse kahte ohuallikat – Valtonit ja Kaplinskit. Eelnevast on näha, et kompartei käepikendus – KGB – intensiivistas oma tegevust järk-järgult mõlema suhtes. Julgeoleku töömeetmete kirjeldus kahe 40 kirjale allkirja andnu puhul aitab ehk paremini aduda, kui sügavale, kui laiahaardeliselt olid välja sirutatud tolle organisatsiooni kombitsad. Kõikvõimalike jälgimisvahendite rakendamine Kaplinski ja Valtoni puhul lubab vast oletada, et Naani kirjas märgitud snaiperlik sihik oli suunatud kaalutletult ja teadlikult kirjanike peale. Kaplinski suunas anti ka tuld ja seda nüüd juba varjatud moel, salajase kirja kaudu. Märkigem, et Kaplinski ja Naani vastasseis ajakirjanduses erinevates küsimustes oli selleks ajaks juba teada-tuntud.[34] Sisuliselt ründas Naan ka kirjanike liitu, et too võtaks nende suhtes kindla positsiooni. Valitagu kaevik, kus poolel olla. Kirjanike liit seda teed siiski ei läinud. Kirjanike liidu parteiorganisatsioon arutas komparteisse kuulunud Ita Saksa personaalküsimust kolmel korral.[35] I. Saks oli samuti üks neljakümnest. EKP Tallinna Oktoobri rajoonikomitee leidis, et karistus, mille pakkus välja kirjanike liidu parteialgorganisatsioon (range noomitus arvestuskaardile kandmisega), oli liiga lahja. Võimalik, et taoline "hambutu" käitumine parteipoliitika ühe vastasega ajendas Gustav Naani midagi radikaalsemat ette võtma. Vähemalt andma suuniseid, kuhu liikuda. Sügavuti ja veel kaugemale, et kirjanike liit kahte lehte lüüa. Kirjanike liidu parteialgorganisatsiooni protokollidest ei selgu siiski, et Gustav Naani kiri oleks päevakorral olnud. Naani seisukohtadest räägiti parteikoosolekutel küll kahel korral 1981. a. sügisel. Esimesel korral, 14. oktoobril, tõstatab Andres Ehin päevakorda küsimuse, kas ei peaks kirjanike liit Gustav Naani artikli[36] suhtes oma arvamuse

[30] Arvo Valton autorile 17.05.2005.
[31] ERAF, f. 136, s. 12368. l. 186, 235.
[32] ERAF, f. 136, s. 12368. l. 186, 291.
[33] Samas, l. 300–301.
[34] Vaata näiteks: G. Naan. Irviku Kiisu naeratuse lummuses. – Horisont 1980, nr. 3, lk. 18–21; J. Kaplinski. Irviku Kiisu naeratusest (Vanapagana pilguga). – Horisont 1980, nr. 9, lk. 25–28; G. Naan. Naiivne Vanapagan ja kaval elu. – Horisont 1980, nr. 10, lk. 24–29, nr. 11, lk. 26–27.
[35] ERAF, f. 2473, n. 14, s. 49, l. 4–6, 10, 12. – Eesti Kirjanike Liidu parteialgorganisatsioon.
[36] G. Naan. Ligadi-logadi mõtlemisest ja sõjakast ebakompetentsusest. – Rahva Hääl. 03.10.1981.

Tuna28_x.indb Sec3:101 02.09.2005 16:38:21

välja ütlema, kuna seal esineb ägedaid vihjeid kirjanikkonna aadressil.[37] Torkeobjektiks on EKP Keskkomitee häälekandjas Rahva Hääl taas Arvo Valton. Ehkki sõnavõtjad siin-seal veel osundavad Naanile, ei näi asi edasi arenevat. Kaks nädalat hiljem peatub Lembit Remmelgas pikemalt Gustav Naanil, kes on tema arvates püüdnud avalikult sekkuda rahvuskultuuri küsimustesse. Remmelgas tõdeb, et Naan teeb seda dogmaatiliselt, isegi selle aja vaimus, kui ta tuli välja stalinlike teeside ja praktikaga.[38] Paraku võisid Gustav Naani suskimised jääda ühe teise sündmuse varju. Ajakirjas Looming ilmus Andres Rõugu luuletus, mille esiridadest lõi lehvima sini-must-valge. Kogu parteialgorganisatsiooni aur läks tolle juhtumi klattimisele. Gustav Naani unistus selgest rindejoonest eesti kirjanike rindel, millele ta oma kirjas rõhku pani, jäigi helesiniseks unistuseks.

Valdur Ohmann

(1958)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo erialal 1984. Riigiarhiivi kogude osakonna teatmetalituse arhivaar. Uurimissuunad: Eesti NSV siseministeerium ja EKP stalinismi perioodil.

[37] ERAF, f. 2473, n. 14, s. 49, l. 66.
[38] Samas, l. 25.

Gustav Joganovitš NAAN

Eesti NSV TA akadeemik

Eestimaa Kompartei Keskkomitee

Mõtted ideoloogilisest situatsioonist[1]

Loen oma kommunistikohuseks öelda avameelselt välja kaalutlused, mis põhinevad konkreetse situatsiooni konkreetsel analüüsil ning rohkem kui neljakümne aasta pikkusel isiklikul propaganda- ja ideoloogiatöö kogemusel.

1. Äärmiselt ebameeldiva olukorra ootamatul tekkimisel eksisteerib alati ahvatlus mõelda nii, nagu mõtles neiu, kellel oli hakanud kõht kasvama: ehk läheb paistetus üle.

PAISTETUS EI LÄHE ÜLE! Mis tahes järeleandmisi ja kompromissi otsinguid rämpsuga võetakse kui meie nõrkuse tunnust ja märguannet surve suurendamiseks. Igal juhul seni, kuni sotsialismivastased jõud Poolas pole ilmselgelt kaotanud.

Täpse, snaiperliku[2] teooriatulega tuleb suruda vastu maad "neljakümne bande"[3] ja need, kes on võib-olla nende selja taga, mitte lasta neil kergitada päid või veel enam – asuda vasturünnakule. Muide, ajakirjanduse lehekülgedel on juba tehtud vähemalt kolm õnnestunud vasturünnakukatset.

[1] ERAF, f. 1, n. 302, s. 568, l. 2-5. – EKP Keskkomitee üldosakonna erisektori materjalid.
[2] Gustav Naan teenis sõja ajal SMERŠ-is ja teadis kasutada strateegilisi ja taktikalisi võtteid vaenlase mahasurumiseks.
[3] Silmas on peetud 40 kultuuri- ja ühiskonnategelase kirja, mis oli suunatud EKP venestamispoliitika vastu. Vaata lähemalt: S. Kiin, R. Ruutsoo, A. Tarand. 40 kirja lugu. Tallinn, 1990.

Tuna28_x.indb Sec3:102 02.09.2005 16:38:21

Kõige ülbem on muidugi A. Valtoni rünnak "haige" nõukogude ühiskonna vastu ning J. Kaplinski ülistamine.[4]

2. Sõjas on nagu sõjas ikka. Arvestades, et vaenlane ei jäta kasutamata ühtki võimalust ajada oma asja, peab KK-s minu arvates olema "sihiseadur" ["napravlenets"] (nagu Kindralstaabis), s. t. mees, kes jälgiks tähelepanelikult eelmainitud grupi salasepitsusi ning töötaks välja kiirete ja täpsete vasturünnakute plaani.

3. Äärmiselt ebanormaalne on olukord, kui tulistajaks on tegelikult Naan ihuüksinda, aga kogu ülejäänud intelligents, kaasa arvatud kommunistid – kirjanikud ja ühiskonnateadlased –, hoiab (ideoloogilise vaenlase suhtes) heatahtliku neutraalsuse positsiooni või itsitab ilgelt pihku.

Niisiis, kui käib hüvede jagamine, siis: "Kus on minu suur lusikas?"[5]

Kui aga partei peab kogema jätiste survet, siis: "Minu tare jääb küla veerde, parem ootan ja vaatan."

Asi pole üleüldse ainult eetikas. Minult küsisid polgukaaslased: "Miks kirjanikud vaikivad? Kas nad siis tõesti ei ole täiesti kindlad, et nõukogude võim peab vastu?"

Ei tohi külvata ebakindlust ja korralagedust. Selgust on vaja nii sõprade kui ka vaenlaste jaoks. Las inimesed, kes unistavad nõukogude võimu kukutamisest ja Eesti Nõukogude Liidust lahku rebimisest, saavad täiesti täpselt aru: unistada ju võib, kuid selle kõrval tuleb kanda vett meie, bolševistlikule veskile – muidu läheb neil halvasti.

Tuleb sundida kas või viit-kuut autoriteetset kommunisti määratlema üsna täpselt ja avalikult oma positsiooni.[6] Võib-olla, et selles suhtes tuleb läbi rääkida kahekümne või rohkemaga. Niisamuti on tõenäoline, et mõned avastavad oma täieliku võimetuse reaalse ideoloogilise töö tegemiseks (skolastikat ja elust kaugenemist on ühiskonnateadustes nii et küll saab). Teised lihtsalt keelduvad rikkumast oma suhteid kaplinskite-valtonitega. Kuid isegi see on kasulik: igal juhul saab selgeks, kes on kes (või, inglise-vene segavariandis, kes on *who*[7]).

4. Ideoloogiatöös (ma ei pea siin silmas kogu riiki) on kirvetööd ja puupäisust küllaga.[8] Täiesti ilmselt alahinnatakse vaenlase "peeneid käike". Sest mitte keegi ei alusta ju hüüetega: "Maha sotsialism!" 1968. aasta Tšehhoslovakkia ja eriti 1980. aasta Poola kogemus näitab, et lagunemine algab justkui üsna süütutest, peaaegu akadeemilistest "diskussioonidest", "isiklikest arvamustest" jms. Kõige efektiivsem on nähtavasti (mõju sügavuse tõttu) süstemaatiline usalduse õõnestamine teaduse ja mõistuse suhtes. On huvitav, et ka "meie omad" on hakanud seda võtet väga kiiresti hindama: Valton on sokutanud käibele ideekese, et tõdesid ei olegi, on ainult arvamused, aga Kaplinski kuulutab mõistuse emotsioonide – kusjuures igaveste, kiviajast pärit emotsioonide – teenijannaks.

Seesugused ideed tuleb kvalifitseeritult paljastada. Lorudele näib teisiti. Ajalehes "Sirp ja Vasar" kavatsetakse nähtavasti täie tõsidusega organiseerida palagani, diskussiooni selle üle, kellel on ikkagi õigus, kas Darwinil ja Marxil või Vanal Testamendil ja Kaplinskil (Darwinit ja Marxi

---

[4] Tõenäoliselt peab Gustav Naan silmas Eesti Kirjanike Liidu kongressi (25.– 27.03.1981) sõnavõttu. Vt. A. Valton. Kirjaniku iseloomust. – Looming 1981, nr. 5, lk. 730–732.

[5] Hüvede jagamise juures oleks paslik tähelepanu osutada, et Gustav Naan oli ise usin krahmaja ning tema käes oli lausa kulp, mitte üksnes suur lusikas. 1960-ndail aastail jõudis üleliidulise ajakirja Krokodil veergudele lugu sellest, kuidas ta ehitas Musta mere äärde Gagrasse luksusvillat. Vaata: Krokodil 30.11.1963, nr. 33, lk. 2–3. Lisaks veel sahkerdamised elamispindadega. Vaata: ERAF, f. 1, n. 4, s. 2895, l. 23. – EKP Keskkomitee protokolliosakond.

[6] Siin esitab Gustav Naan üleskutse lõhestada Eesti Kirjanike Liit.

[7] Vn. k. "кто есть ху", s. t. "who" vihjab siin kolmetähelisele vene sõnale. – *Tlk*.

[8] Selle ütlusega üritab Naan seada end EKP KK ideoloogisekretäri Rein Ristlaane rööpaseadja rolli.

Tuna28_x.indb Sec3:103 02.09.2005 16:38:21

hakatakse loomulikult kasutama pseudonüümi all: Naan. Ent publik pole loll, ta saab aru, millega tegu). Mina diskussiooni ei karda, ja kui vaja, puistan laiali sada Kaplinskit koos kümne Valtoni ning Andreseniga[9] pealekauba – sel lihtsal põhjusel, et minu selja taga on tänapäeva teaduse kogu võimsus, aga nende selja taga pole midagi peale Vana Testamendi ning väikekodanlase hirmude ja lootuste pilli järgi tantsiva demagoogia.

Ent küsitagu: kui otstarbekas on niisugune palagan ideoloogilises ja poliitilises plaanis? Kogu mõte on ju selles, et kas või pisutki rehabiliteerida liidrit (Kaplinskit). Sest, nagu on selgunud, tabas artikkel "Homo mutans"[10] (muutuv inimene) otse märklaua "kümnesse", viis Kaplinski autoriteedi intelligentsi küllaltki märkimisväärse osa (mõtleva osa) silmis praktiliselt nullini alla. Ta on end alati serveerinud erudiidi ja rafineeritud isikuna ning äkki osutus, et kuningas on alasti: eruditsiooni asemel on – täielik võhiklus ja intellektuaalse rafineerituse asemel – maavillane-hatune argimõistus ning deklamatsioonid.[11]

Ühesõnaga, ma arvan, et taguda tuleb ühte ja sama, kõige haavatavamat kohta: "rahvuskangelased" on tühisused, võhiklikud lobamokad. Lobamokkade järgi joonduvad vaid väga vähesed, aga uute "kangelaste" otsingud nõuavad aega. Juba seegi on hea.

Tuleb vaid üle saada kummalisest põlvililangemisest, mida tuleb ikka veel ette mõnede humanitaarautoriteetide puhul. Kõik on lihtne: hea rätsep või hea luuletaja pole ilmtingimata üldse kompetentne mõtlemistehnika, entroopia või paleoliitikumi alal.

Muidugi pole "allkirjanikke"[12] (allkirjanik)[13] tarvis täiesti "pihtide vahele võtta": las avaldavad värsikesi, sõimavad üksteist ning kiidavad nõukogude võimu, kuid lubada neil asuda vasturünnakule või käia kas või kangelasena ringi – mitte mingil juhul.

Võimalusi on palju ja jõudusid on piisavalt. Jõud tuleb organiseerida. Ning kordan, kõige tähtsam on loobuda mõttest, et ehk läheb paistetus ise üle.[14]

Ma oleksin rõõmus, kui selle kirja loeksid läbi kõik KK Büroo liikmed ja liikmekandidaadid. Sest on kätte jõudnud aeg, mil ideoloogia on kõigi asi.

"24." juuni 1981. aasta

NLKP liige /allkiri/ G. Naan

Vene keelest tõlkinud
Andres Langemets

---

[9] Nigol Andresen avaldas oma kirjatöid valdavalt Sirbis ja Vasaras, Keeles ja Kirjanduses ning Loomingus. Paraku ei ole N. Andreseni vastavate aastate kirjatööde hulgas neis väljaandeis ühtki, kus oleks mainitud G. Naani. Nähtavasti oli tegu – nagu N. Andreseni puhul ikka – pigem terava repliigiga mõnel G. Naani avalikul esinemisel või kõnekoosolekul. Küll esines Andresen Kirjanike Liidu parteikoosolekul 25.02.1981 kaitsvate sõnavõttudega Ita Saksa aadressil, kes oli üks 40 kirjale allakirjutanutest. – ERAF, f. 2473, n. 14, s. 49, l. 40, 42, 44; Eesti Kirjanike Liidu parteialgorganisatsioon.

[10] G. Naan. Homo mutans. – Sirp ja Vasar 27.02.1981.

[11] Gustav Naan pidas end guruks ning ta ei suutnud taluda diskussioone, milles tal tuli osaliselt, mõnes mõttes või täiesti alla jääda.

[12] *Allkirjanike* all on mõeldud 40 kirjale allakirjutanuid.

[13] See sõna sulgudes on eesti keeles. – *Tlk.*

[14] Tundub, et kirja lõpus tuleb esile Gustav Naani kindel positsioon – abordivajalikkus. Tavapäraselt teostatakse aborti enne 28. rasedusnädalat. 40 kirja koostamisest oli aga möödunud pea 8 kuud. Seega esineb akadeemik Gustav Naani kaebekirjas lausa ebaseaduslik abordinõue.

Tuna28_x.indb Sec3:104 02.09.2005 16:38:22